

Prace Filologiczne 2022 (77): 525–545

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Krzysztof Maćkowiak, 2022

Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-

-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

<https://doi.org/10.32798/pf.987>

KRZYSZTOF MAĆKOWIAK

Uniwersytet Zielonogórski

e-mail: k.mackowiak@ifp.uz.zgora.pl

<http://orcid.org/0000-0001-8616-4994>

ROZWÓJ ZAINTERESOWAŃ
HISTORYCZNYMI DOKUMENTAMI
ZWERBALIZOWANEJ ŚWIADOMOŚCI JĘZYKOWEJ
POLAKÓW

THE DEVELOPMENT OF INTEREST IN THE HISTORICAL
ACHIEVEMENTS OF THE VERBALISED LINGUISTIC AWARENESS
OF POLES

ABSTRACT: The article attempts to recreate the history of studies, the subject of which were statements about the Polish language. The starting point for the considerations is the thesis that each such Metalinguistic testimony – from scientific dissertations to accidental notes – is a specific manifestation of linguistic awareness. The author wants to recreate the dynamics of research on these documents. He ends his review with texts published in the first fifteen years after the Second World War. At that time, there was a rapid development of work on old messages containing the verbalised linguistic awareness of Poles. It was then those important theoretical principles of this search were formulated. The presented argument leads to at least two conclusions. Firstly, it indicates that the document analysis of bygone awareness of linguistics and language in Poland has a long, dating back to the eighteenth century tradition. Secondly, it encourages their further empowerment. To create a future synthesis illustrating the evolution of all Polish linguistic thought from a diachronic perspective.

KEYWORDS: linguistic awareness, metalinguistic sources, verbalisation of linguistic awareness, history of language

Problemy zbiorowej *świadomości* oraz jej stanu utrwalonego w różnych dokumentach interesują przedstawicieli co najmniej kilku dyscyplin naukowych. Jest ona między innymi obiektem dociekań socjologów, politologów czy historyków. Ci ostatni na przykład prowadzą dość intensywne analizy mające pokazać rozbudowę świadomości narodowej czy stanowej, a poszukiwania te dotyczą praktycznie wszystkich epok¹.

Także lingwiści od dawna uczestniczą w badaniach świadomościowych. Wielokrotnie sygnalizowali oni powszechną zdolność ludzi do wypowiedania sądów na temat mowy. Dowody na zainteresowanie Polaków własnym językiem oraz na uczynienie z niego przedmiotu specjalnego typu refleksji dostrzec można już w średniowieczu (np. Maćkowiak 2011; Masłej 2016). Obfitość powstałych nad Wisłą dokumentów, w których wyrażano społeczną świadomość lingwistyczną (tj. językoznawczą) i językową – zróżnicowanie to zaproponował Jan Baudouin de Courtenay (Baudouin de Courtenay 1915, s. 155–156), współcześnie podtrzymał zaś między innymi Marian Bugajski (Bugajski 1999, s. 34)² – osiągnęła w kolejnych epokach taki poziom, że same te przekazy stały się w pewnym momencie obiektem naukowego oglądu.

Celem poniższego artykułu jest próba zakreslenia historii badań, których przedmiotem były prace traktujące o polszczyźnie. Za punkt wyjścia wykładu przyjmujemy tezę, że każde takie świadectwo metajęzykowe – począwszy od tekstów naukowych, a skończywszy na przygodnych notatkach – to swoista manifestacja świadomości językowej. W dalszych rozważaniach dążyć będziemy głównie do odtworzenia dynamiki analiz takich dokumentów oraz do opisu treści niektórych z nich. Sygnalizowany przegląd zakończymy na studiach prowadzonych w pierwszym piętnastolecu po II wojnie światowej. Za decyzją tą stoją dwa argumenty. Nastąpił wówczas dynamiczny rozwój dyskusji nad dawnymi przekazami zawierającymi zwerbalizowaną świadomość językową Polaków. Wtedy także sformułowano obowiązujące współcześnie zasady owych dociekań. Względy edytorskie, dodajmy na koniec uwag wstępnych, tj. ograniczone ramy artykułu,

¹ Obok pojęcia świadomości *zbiorowej* historycy używają także innych pojęć, np. *tożsamość zbiorowa*, *pamięć zbiorowa*. Pierwsze dokumenty systematycznych badań historycznej świadomości narodowej Polaków pochodzą z międzywojnia. Po 1945 roku podobne studia nie tylko znacznie się rozwinęły, ale zyskały też w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku stosowną podbudowę teoretyczną.

² Świadomość językowa to – zdaniem tego badacza – „znajomość języka charakteryzująca jego użytkowników, pozwalająca im na swobodne władanie językiem ojczystym”. Jest „to znajomość eksplicytna, czyli taka, którą sobie oni uświadamiają nawet wtedy, gdy nie znają praw i reguł funkcjonowania języka”. Przez świadomość językoznawczą należy zaś rozumieć wedle Bugajskiego „znajomość praw budowy i rozwoju języka”. Dysponują ją językoznawcy oraz wszyscy, którzy mają lingwistyczne przygotowanie (Bugajski 1999, s. 34).

sprawiły, że liczba przywołanych tekstów egzemplifikujących interesujące nas badania została niestety mocno ograniczona.

Początki refleksji nad dokumentami minionej świadomości językowej (XVII–XIX wiek)

Najstarsze przykłady wygłaszania opinii na temat prac traktujących o polszczyźnie pochodzą z XVII wieku. Są to krytyczne uwagi, które poczyniło kilku autorów wydanych wtedy gramatyk języka polskiego o dziełach swoich poprzedników. Sądy te częściowo należy traktować jako wyraz doraźnej walki ekonomicznej. Były one próbą dyskredytacji rywali na rynku księgarskim. Zarazem jednak stawiane zarzuty dotyczyły rzeczywistych niedociągnięć adwersarzy.

Potwierdza to choćby wstęp do *Gońca gramatyki polskiej* Macieja Gutthätera-Dobrackiego z 1668 roku. Autor skrytykował opis fleksji polskiej, jaki przedstawili wcześniej Mikołaj Volckmar i Jeremiasz Roter. Temu ostatniemu Dobracki wytknął też plagiat (Zwoliński 1956, s. 312; Zawadzka 2015, s. 99–104). Szczególnie nieprzychylny wobec swoich konkurentów był wszelako Jan Karol Woyna. W ogłoszonym w 1690 roku na użytek cudzoziemców *Zwiężłym wykładzie gramatyki polskiej* wspominał on o podręcznikach Piotra Statoriusa-Stojeńskiego, Jeremiasza Roter, Mikołaja Volckmara, Franciszka Menińskiego i Zygmunta Kotzera. Zarzucił im nie tylko błędy merytoryczne, ale także zawiły tok wykładu. Woyna pisał, że dzieła wskazanych autorów są nieczytelne nawet dla rodowitych Polaków³.

Na większą skalę praktyka analizy rozmaitych dokumentów werbalizujących myśl językoznawczą dała o sobie znać dopiero w dobie klasycyzmu porozbiorowego. Dostrzegamy wtedy ponadto zróżnicowanie wewnętrzne opisów interesującego nas typu. Część z nich to zbliżone do omówionych powyżej drobne wzmianki o wcześniejszych próbach rekonstrukcji systemu języka polskiego. Dość krytyczny stosunek do takich usiłowań miał na przykład najbardziej znany na przełomie XVIII i XIX wieku polski gramatyk Onufry Kopczyński. We wstępie do *Układu gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągnionego* (Kopczyński 1785, s. 20–21) autor stwierdził nawet, że Polacy w ogóle nie posiadają jeszcze podręcznika całościowo kreślącego obraz polszczyzny. Była wprawdzie – dodawał Kopczyński – „częstka uwag nad powierzchownością

³ Dawne gramatyki do tego stopnia są niejasne, twierdził J. K. Woyna (1690, cyt za: Zawadzka 2015), że „nie tylko cudzoziemcy, z myślą o których zostały napisane, lecz także sami Polacy, którzy tajniki swego języka doskonale znają, zupełnie nie mogą ich zrozumieć”. O dużym krytycyzmie autora *Zwiężłego wykładu gramatyki polskiej* pisali m.in. Przemysław Zwoliński (1956, s. 362–363; 1960, s. 158–160) oraz Magdalena Zawadzka (2015, s. 99–104).

mowy polskiej napisana w cudzoziemskim języku przez *Mesgniena* Francuza, przez *Stacjusza* Niemca, przezwanego *Stoińskim*, przez *Woynę* Polaka. Żadnej zaś zupełnej gramatyki, żadnej pisanej po polsku, a przeto żadnej gramatyki narodowej nie było⁴.

Okres postanisławowski przyniósł inny typ wypowiedzi poświęconych dawnym przekazom polskiej świadomości lingwistycznej. Chodzi o prace, które traktowały opis tych dokumentów bardziej samoistnie. O poziomie toczony wtedy dyskusji nad systemem gramatycznym świadczy bodaj najlepiej spór wokół znanej rozprawy Józefa Mrozińskiego pt. *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego* wydanej w 1822 roku. Dość pryncypialnie skrytykowali ją Andrzej Kucharski i Adrian Krzyżanowski. Nie zrozumieli oni głównych tez Mrozińskiego. Obaj w ogłoszonej na łamach warszawskiej „Gazety Literackiej” polemice opowiedzieli się za tradycyjnym sposobem charakteryzowania polszczyzny, który fundowany powinien być ich zdaniem na niezmiennych regułach gramatyki uniwersalnej (Kloch 1995, s. 156–157). Mroziński ponownie zabrał głos w 1824 roku. Jego *Odpowiedź na umieszczoną w „Gazecie Literackiej” recenzję dzieła pod tytułem Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego* to dzieło imponujące. Druk liczy 300 stron i odwołuje się do ponad 150 autorów. Aby udowodnić swoje tezy, Mroziński przeprowadził, między innymi, krytyczną analizę całej dotychczasowej polskiej myśli gramatycznej – od Stanisława Zaborowskiego do Onufrego Kopczyńskiego (por. Urbańczyk 1993, s. 34). Jest to pierwszy tak systematyczny zestaw. Świadczy o wyjątkowo dobrym rozeznaniu autora w historii polskiej refleksji lingwistycznej.

Wzrost zainteresowań w dobie porozbiorowej werbalizacją dawnej świadomości językowej Polaków ma swoje wytłumaczenie. Łączyć go trzeba z szybkim rozwojem wtedy studiów nad dziejami piśmiennictwa i języka narodowego. Były one odpowiedzią na utratę niepodległości. Pod wpływem tego tragicznego zdarzenia zaczęto systematycznie badać przeszłość. W związku z tym w 1823 roku na posiedzeniu Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Ignacy B. Rakowiecki wysunął program poszukiwań najstarszych zabytków polszczyzny (Urbańczyk 1959, s. 493). Przykładem realizacji haseł w nim zawartych była ogłoszona dwa lata później praca wspomnianego już A. Kucharskiego pt. *Księża Stanisława Zaborowskiego ortografia polska (...) z przydaniem uwag tłumacza*. Tekst ten należy uznać za bodaj pierwszy autonomiczny przejaw badań w Polsce historycznych dokumentów świadomości językowej. Autor w celach porównawczych umieścił

⁴ W kolejnych pracach Kopczyński podtrzymał to stanowisko. Wskazywał na ograniczone cele poprzedników – wszyscy oni „więcej około mechanizmów niż około teorii języka naszego pracowali” (Kopczyński 1808, s. 11). Z drugiej jednak strony w innym tekście – *Essai de grammaire polonaise (...) pour les Français* (1807) – badacz przyznawał się do korzystania z przywołanych XVII-wiecznych źródeł.

w rozprawie obok ortografii Zaborowskiego także ortografię Jana Seklucjana. Ponadto oba dzieła opatrzył komentarzem. Wreszcie na końcu książki dodał długą listę wydanych w kolejnych stuleciach gramatyk i słowników rejestrujących polski materiał językowy.

W połowie XIX wieku liczba rozpraw, które potwierdzały intensyfikację prac nad dokumentami dawnej świadomości lingwistycznej, stopniowo się zwiększała. Nowatorskim, choć kontrowersyjnym, ich przykładem był tekst Jana N. Deszkiewicza *Rozprawy o języku polskim i o jego gramatykach* (Deszkiewicz 1843). Sporne kwestie gramatyczne bądź leksykalne próbował autor rozstrzygać poprzez analizę historycznych przekazów myśli językoznawczej. Trzeba przyznać, że wykazał dużą ich znajomość⁵. Nie do końca wszelako ufał cytowanym świadectwom. W istocie głosił osobiwą tezę o destrukcyjnej roli dawnych gramatyk! Według J. N. Deszkiewicza odegrały one tak niechlubną rolę dlatego, że pisali je cudzoziemcy, którzy nie znali dostatecznie języka polskiego (Zdaniukiewicz 1979, s. 368). Reguły podawane w kolejnych podręcznikach często były zatem nieadekwatne, psuły język i kierowały jego rozwój na nieodpowiednie tory.

Za inną ciekawą oznakę autonomizacji studiów zmierzających do opisu materiałów zawierających dawną myśl lingwistyczną należy uznać książkę Władysława Wisłockiego pt. *Nauka języka polskiego w szkołach polskich przed Kopczyńskim* (Wisłocki 1868). Praca, co może sugerować tytuł, nie jest podręcznikiem z zakresu dziejów szkolnictwa. Głównie przybliży wybrane traktaty ortograficzne opracowane w Polsce do połowy XVIII wieku. Wisłocki nie ograniczył się wyłącznie do rejestracji kolejnych dzieł. Dokonał też analizy porównawczej niektórych z nich (na przykład propozycji Jana Husa i Jakuba Parkosza) oraz podkreślił ciągłość wysiłków zmierzających do wypracowania norm pisowniowych języka polskiego.

Szczególnie jednak ważnym punktem na liście początkowych inicjatyw zmierzających do systematyzacji dokumentów polskiej świadomości lingwistycznej jest opublikowane w 1862 roku w dziesiątym tomie *Encyklopedii powszechnej* Samuela Orgelbranda obszerne, liczące 103 strony, hasło pt. *Gramatyka. Gramatycy* pióra Józef K. Plebańskiego (Plebański 1862, s. 437–560). Po raz pierwszy interesujące nas w artykule zagadnienie – choć autor tekstu nie był wcale lingwistą – zostało potraktowane tak erudycyjnie. Opisu dorobku polskich gramatyków

⁵ Wiedza ta posłużyła Deszkiewiczowi do wyjaśniania kwestii szczegółowych. Na przykład we fragmencie poświęconym końcówce *-ach* w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników męskich autor pisał: „zakończenie dzisiejsze na *ach* dopiero od XVI wieku ustalać się poczęło. Pierwszy z gramatyków, i to cudzoziemiec, *Mesgnien* przy tym zakończeniu pozostać radził” (Deszkiewicz 1843, s. 118). Z kolei, kiedy omawiał historię konkurujących ze sobą przedrostków *naj-/na-*, zauważył: „Ursinus pierwszy podobno użył *naj*. Woyna jeszcze *naj* i *na* podaje, Malicki już tylko *naj* – i to ostatnie, jak widzimy, przemogło” (tamże, s. 123).

J.K. Plebański dokonał na bardzo szerokim tle porównawczym. Na uwagę zasługuje również to, jak pojmował cele gramatyki. Miała ona odzwierciedlać stan języka i zapisywać ewolucję ducha narodowego. Autor rozumiał to ostatnie pojęcie w sposób eksponujący czynnik świadomościowy. Gramatyka – pisał Plebański (Plebański 1862, s. 439) – „zapoznaje swoje atrybucje, ile razy pokusi się o to, aby być prawodawcą form i postaci języka, ona tylko jest świadomym zwierciadłem prawideł. (...) historia języka (...) jest zarazem najwierniejszym obrazem rozwoju ducha narodowego w każdej epoce”⁶.

Autonomizacja badań historycznych przekazów świadomości językowej (lata 1900–1939)

Systematyczne, w pełni naukowe studia zmierzające do analizy dawnych przekazów zwerbalizowanej świadomości językowej i lingwistycznej Polaków rozpoczęte zostały u progu XX wieku. Wśród inicjatorów tych poszukiwań wymienić należy Jana Łosia⁷. W dobie poprzedzającej odzyskanie przez Polskę niepodległości oraz w międzywojniu w jego ślady poszło dość liczne grono naśladowców. Podejmowane przez tę grupę wysiłki były jednak rezultatem wyłącznie osobistych pasji. Nie wpisywały się w żaden ogólny program badawczy, ani nie towarzyszyła im żadna teoretyczna refleksja. Wzmiankowane prace, mimo tej doraźności, przybierały niekiedy formę poważnych studiów. Tak było choćby w wypadku analizy ortografii Parkosza dokonanej przez J. Łosia (Łoś 1907) czy analizy dzieł gramatycznych Kopczyńskiego, którą przeprowadził Piotr Kopko (Kopko 1909)⁸.

W pierwszych dekadach XX stulecia wykształciły się dwa podstawowe kierunki referowanych poszukiwań. Rozróżnienie to okazało się trwałe i obowiązuje do dzisiaj. Z jednej strony kontynuowano więc prowadzone już opisy dokumentów odwzorowujących dawną myśl lingwistyczną, z drugiej zaś powstawać zaczęły rozprawy o historycznych deklaracjach zawierających szerszą,

⁶ Deklaracja Plebańskiego wynikała z jego poglądów metodologicznych. Był on uczniem Leopolda von Ranke. Wyznawał zatem hasła historyzmu. Uważał, że zadaniem badacza dziejów jest jak najściślejsze ustalenie faktów, odpowiedź na pytanie „jak było”, a nie budowa umoralniających narracji.

⁷ Potwierdzeniem inspirującej roli autora w badaniach historycznej świadomości językowej jest zamieszczenie przez niego aż trzech artykułów na ten temat w pierwszym roczniku „Języka Polskiego” (Łoś 1913a,b,c).

⁸ Tekst J. Łosia liczy 45 stron (obejmuje wstęp i krytyczną edycję dzieła Parkosza), zaś tekst P. Kopki – 94 strony. Obie prace były wcześniej publikowane w krakowskich periodykach naukowych – w „Materiałach i Pracach Komisji Językowej Akademii Umiejętności” (tekst J. Łosia) oraz w „Rozprawach Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” (tekst P. Kopki).

pozajęzykoznawczą refleksję na temat polszczyzny. Ostatnie analizy wiązać trzeba z narastającym przekonaniem, które upowszechniał w Polsce między innymi Jan Rozwadowski, że język pełni różne funkcje, a ponadto jest istotnym elementem kultury oraz systemu aksjologicznego każdej zbiorowości⁹. Ujawniony podział ma oczywiście charakter umowny. W wielu wypadkach trudno bowiem jednoznacznie stwierdzić, czy poddany interpretacji przekaz mówiący o polszczyźnie odzwierciedla świadomość lingwistyczną, czy raczej świadomość językową.

Ważnym obiektem naukowej penetracji w latach 1900–1939, który należy połączyć z pierwszym z powyższych nurtów badań, tzn. z opisem świadectw myśli lingwistycznej, były analizy zasygnalizowanego już wcześniej traktatu ortograficznego J. Parkosza (np. Łoś 1907; Brückner 1907; Ganszyniec 1932). Omówienia doczekały się wówczas również prace wybranych polskich gramatyków oraz słownikarzy. Zwrócono uwagę na osiągnięcia najwybitniejszych postaci działających w renesansie i w oświeceniu, tj. Jana Mączyńskiego (Barycz 1924; Gaertner 1926), Onufrego Kopczyńskiego (Kopko 1909; Szober 1935), Józefa Mrozińskiego (Benni 1913), Jerzego Samuela Bandtkiego (Barycz 1936), Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza (Ślaski 1927; Słoński 1933; Pniewski 1933). W nowatorski sposób, wychodząc poza analizę dorobku pojedynczego autora, do kwestii rekonstrukcji dawnej świadomości lingwistycznej podszedł pod koniec lat trzydziestych XX wieku Stanisław Rospond. Jako pierwszy przedstawił głośny spór gramatyczno-stylistyczny pomiędzy Janem Sandeckim a Janem Seklucjanem i Stanisławem Murzynowskim (Rospond 1938; 1939).

Przywołanym studiom towarzyszyły teksty, których autorzy podjęli wysiłek bardziej całościowego ukazania procesu rozwoju świadectw polskiej myśli lingwistycznej. Część takich syntezujących opracowań to przyczynki (np. Dobrzycki 1904; Zawiliński 1916), część zaś przybrała formę większych artykułów (np. Kryński 1912). Najbardziej kompletny obraz refleksji nad myślą lingwistyczną w minionych wiekach przyniosła w międzywojniu książka Jakóba Handla *Dzieje językoznawstwa* (Handel 1935)¹⁰. Żadna z tych prób nie wyszła jednak poza materiał zawarty we wspomnianej już pracy J.K. Plebańskiego z 1862 roku ogłoszonej w *Encyklopedii powszechnej* S. Orgelbranda.

⁹ Pierwsze oznaki zainteresowań tym kręgiem tematycznym pochodzą jeszcze z XIX wieku. Dowodem na to jest książka Karola Mecherzyńskiego pt. *Historia języka łacińskiego w Polsce* (1833). Choć autor pisze o udziale języka klasycznego w życiu Polaków, to dość szeroko omawia głosy dotyczące społecznej roli polszczyzny.

¹⁰ Książka Handla jest systematycznym wykładem powszechnej historii myśli lingwistycznej. Ujmuje on zagadnienie od czasów starożytnych. Informacje o pracach polskich gramatyków pomieścił badacz w ostatnim rozdziale studium. Zredagował go Ryszard Ganszyniec (Handel 1935, s. 213–261).

Spójrzmy z kolei na drugi nurt studiów interesującego nas typu prowadzonych w latach 1900–1939. Jak sugerowaliśmy wcześniej, ich owocem były publikacje traktujące o polszczyźnie, które zawierały refleksję pozajęzykoznawczą. I w tym wypadku najwięcej uwagi zwrócono na świadectwa XVI- i XVIII-wieczne. Co ciekawe, wśród badaczy, którzy opisywali konkretne przekazy, znaleźli się i lingwiści, i literaturoznawcy. Dowodzi to poniekąd, że upowszechnianie w międzywojniu wiedzy o tych źródłach traktowano jako zadanie ogólnohumanistyczne.

Zamierzenia jednych i drugich były dość szerokie. Odtworzono zatem myśl językową kilku znanych postaci – np. Łukasza Górnickiego (Pollak 1928), Juliana Ursyna Niemcewicz (Chrzanowski 1927a), Jana Śniadeckiego (Chrzanowski 1927b). Pojawiły się również prace charakteryzujące zbiorowe poglądy językowe. Zwrócono uwagę na opinie o polszczyźnie szeroko rozumianego środowiska ludzi pióra (np. Nehring 1900; Morawski 1923; Dobrzycki 1931; Lehr-Spławiński 1938) oraz środowisk skupionych wokół wybranych instytucji – np. Uniwersytetu Krakowskiego (Barycz 1933) czy Komisji Edukacji Narodowej (Szybalska 1911). Kolejni badacze stawiali podobny wniosek. Wprost wysunął go już w 1900 roku Władysław Nehring w artykule *Rozkwit języka polskiego w wieku XVI*. Autor, zestawiając wypowiedzi ludzi renesansu, stwierdził: „głosy, które nas z dzieł znakomitych pisarzy [XVI wieku] dochodzą, dowodzą, że się powszechnie [wtedy] zastanawiano nad językiem polskim” (Nehring 1900, s. 11).

Ważnym rysem owych rozpraw było eksponowanie zależności między panującymi w danej chwili realiami narodowymi, społecznymi bądź politycznymi, a towarzyszącą im myślą językową. Wymownym studium wskazującym na tę prawidłowość jest, bogato inkrustowana cytatami z różnych tekstów obrazującymi świadomość językową Polaków oraz Niemców, książka Stanisława Karwowskiego *Polacy i język polski na Śląsku pod panowaniem pruskim* (Karwowski 1910). Zbliżone do Karwowskiego cele postawił sobie pod koniec okresu międzywojennego Władysław Pniewski w pracy *Język polski w dawnych szkołach gdańskich* (Pniewski 1938)¹¹. Obie rozprawy są obfitującymi w faktografię wypowiedziami naukowymi, choć mają też silny wydźwięk publicystyczny. Zaangażowanie to wynikało z sytuacji życiowej ich autorów¹².

¹¹ Należy dodać, że i Karwowski, i Pniewski zawarli we wspomnianych rozprawach także wiele informacji na temat dokumentów myśli lingwistycznej. Na przykład Pniewski w swej książce poświęcił cały rozdział podręcznikom do nauki języka polskiego, które były używane w szkołach gdańskich.

¹² Praca Karwowskiego powstała w okresie, kiedy władze pruskie wydały go z gimnazjum w Ostrowie Wielkopolskim i zmusiły do zamieszkania na Śląsku. Z kolei książka Pniewskiego ukazała się w chwili narastającego konfliktu polsko-niemieckiego poprzedzającego wybuch II wojny światowej. Niemcy postrzegali monografię jako inicjatywę *de facto* pozanaukową. Dlatego Senat Wolnego Miasta Gdańska uniemożliwił Pniewskiemu korzystanie z archiwów miejskich.

Podjęte po roku 1900 analizy dokumentów zawierających deklaracje na temat dziejów, praw czy walorów języka polskiego intuicyjnie zbliżyły się do powstałej pod koniec XX wieku lingwistyki kulturowej. Autorzy, którym bliski był ten nurt badań, programowo starali się wydobyć i podkreślić związki pomiędzy mową, kulturą a społeczeństwem. Na podstawie wypowiedzi postaci historycznych – głównie literatów, uczonych oraz działaczy polityczno-narodowych – rekonstruowali zjawisko postępującej emancypacji polszczyzny. Zarazem referowali także procesy utrwalania świadomości narodowej. Przywołane prace tworzyły fundament pod cały nurt zbliżonych poszukiwań rozwijanych później, które koncentrowały się wokół takich haseł, jak *walka o język* bądź *obrona języka*.

Studia nad materiałami notującymi dawną świadomość językową w latach 1945–1960

Nowy etap omawianego w artykule kierunku badań rozpoczął się po II wojnie światowej. Aby go w pełni zrozumieć, trzeba zwrócić uwagę co najmniej na trzy kwestie. W okresie powojennym znacznie wzrosła liczba prac interpretujących źródła historycznej świadomości językowej. Studia te były efektem realizacji nie tylko indywidualnych pomysłów, ale również szerszych programów badawczych. Wreszcie za sygnalizowanymi poszukiwaniami zaczęła stać konkretna refleksja teoretyczna. Do grona inicjatorów podjętych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku analiz sformułowanej świadomości językowej zaliczyć wypada głównie Przemysława Zwolińskiego, Witolda Taszyckiego i Marię Renatę Mayenową.

Pierwszy z wymienionych badaczy poświęcił wiele uwagi charakterystyce dawnych podręczników do gramatyki języka polskiego. Poddawał zatem interpretacji dokumenty świadomości lingwistycznej, głównie okresu średniopolskiego (np. Zwoliński 1952; 1956). Nad autorami piszącymi na ten temat wcześniej Zwoliński górował i systematycznością oglądu, i metodyką. Zarazem stawiał sobie podwójny cel. Jego prace przyczynić się miały do ogólnej rozbudowy wiedzy o rozwoju systemu gramatycznego polszczyzny w XVI i XVII wieku oraz do ustalenia chronologii konkretnych faktów językowych (Weinsberg 1983, s. 348). Badacz zajął się także refleksją teoretyczną dotyczącą użyteczności świadectw bezpośrednich w czasie studiów diachronicznych (Zwoliński 1967)¹³.

¹³ Zwoliński interesował się też dokumentami, które manifestowały świadomość odnoszącą się do innych języków słowiańskich. Zainicjował on właściwie w sławistyce badania podobnych przekazów. „Przed nim były one w tej dziedzinie uprawiane tylko sporadycznie” (Weinsberg 1983, s. 346).

W innym kierunku poszukiwania nad przekazami minionej świadomości językowej prowadzili po wojnie W. Taszycki i M.R. Mayenowa. Interesowały ich dokumenty mówiące o przekonaniach wychodzących poza kwestie związane z materiałem formalnym polszczyzny. Przede wszystkim zwrócili uwagę na sytuację językową w różnych epokach oraz zajęli się sprawą obecności języka narodowego Polaków w przestrzeni publicznej. Gromadzili więc dawne wypowiedzi, które traktowały „o miejscu i możliwościach polszczyzny jako (...) narzędzia życia kulturalnego” (Mayenowa 1955a, s. 480). Efektem tych studiów były dwie książki – *Obrońcy języka polskiego. Wiek XV–XVIII* (Taszycki 1953) oraz *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej* (Mayenowa 1955b)¹⁴.

Ostatnia praca zasługuje na szczególną uwagę¹⁵. Otwierała ona bowiem całą listę przedsięwzięć realizowanych w Instytucie Badań Literackich PAN przez grono uczonych skupionych wokół M.R. Mayenowej. Dzięki ich wysiłkom historyczna świadomość językowa Polaków zawarta w różnych źródłach stała się po raz pierwszy obiektem systematycznego opisu. Plany zespołu, w którego skład – obok autorki *Poetyki teoretycznej* – wchodziły Zofia Florczak, Barbara Otwinowska, Jadwiga Puzynina, Lucylla Pszczołowska i Zdzisława Kopczyńska, były nader ambitne¹⁶. Wymienione badaczki chciały zaprezentować możliwie pełny zestaw przekazów ilustrujących dawną myśl językową, stylistyczną oraz lingwistyczną. Zebrane wypowiedzi, jak pisała po latach M.R. Mayenowa, miały tworzyć trzy uzupełniające się bloki:

od początku do Konarskiego, od Konarskiego do r. 1800 i od r. 1801 do 1830. Każdy blok miał się składać z dwu części: wypowiedzi pokazujących świadomość dotyczącą języka i stylu (...) [oraz] słownika rejestrującego wyrazy i formy wraz z przypisanymi im ocenami (Mayenowa 1973, s. 127).

Niestety plan zrealizowano tylko częściowo. W latach 1957–1958 drukarnię opuściła trzytomowa antologia *Ludzie oświecenia o języku i stylu*. Opracowały ją Z. Florczak i L. Pszczołowska. W wydawnictwie znalazły się świadectwa sze-roko pojętej refleksji językowej i lingwistycznej z lat 1741–1800. Na początku lat sześćdziesiątych XX wieku przystąpiono do druku podobnych materiałów pochodzących z epok wcześniejszych. Tym razem miała to być edycja dwutomowa nosząca tytuł *Wypowiedzi o języku i stylu w okresie staropolskim*. W 1963 roku wyszedł opracowany przez J. Puzyninę tom drugi antologii. Obejmował słownik

¹⁴ Obie publikacje zostały ocenione bardzo pozytywnie. Doczekały się – co samo w sobie było dowodem ich dużej rangi – kilku wnikliwych recenzji (np. Rospond 1953).

¹⁵ W mniej rozbudowanej formie tekst wydano w 1953 r. Nosił tytuł *Walka o język w literaturze staropolskiej*.

¹⁶ Zespół ten utworzył w Instytucie Badań Literackich odrębną jednostkę. Przyjęła ona ostatecznie nazwę Pracownia Poetyki Teoretycznej i Języka Literackiego.

gromadzący wyrazy i ich związki opatrzone przez staropolskich autorów kwalifikatorami gramatycznymi lub stylistycznymi. Prezentacji kolejnych fragmentów serii zaniechano z powodu trudności organizacyjno-finansowych (Mayenowa 1973, s. 127)¹⁷.

Wysiłki zespołu M.R. Mayenowej bynajmniej jednak nie ustały. Wydane lub tylko przygotowane do druku przez to grono w latach pięćdziesiątych XX wieku materiały źródłowe obrazujące historyczną świadomość językowo-stylistyczną Polaków zaowocowały pracami indywidualnymi. Przybrały one formę bądź artykułów, bądź publikacji książkowych. Jedne i drugie dotyczyły najczęściej epoki renesansu (np. Otwinowska 1974) lub oświecenia (np. Florczak 1978, Kopczyńska 1976). Dysertacje te miały podwójną wartość. Były bowiem opracowaniami konkretnych tematów, ale dostarczały też wzorca, jak analizować świadectwa bezpośrednie. W ten sposób podjęte przez innych autorów podobne analizy zyskały stosowny naukowy kontekst.

Z dużym prawdopodobieństwem postawić można tezę, że dość intensywne studia nad materiałami zawierającymi historyczną świadomość językową i lingwistyczną prowadzone w różnych ośrodkach naukowych w pierwszych dwóch dziesięcioleciach po wojnie czerpały inspirację właśnie z dokonań środowiska, któremu patronowała M.R. Mayenowa.

Lata pięćdziesiąte XX wieku to czas druku, między innymi, serii tekstów szczegółowo analizujących myśl lingwistyczną w oświeceniu, w tym głównie dzieła O. Kopczyńskiego (np. Wieczorkiewicz 1955; Gniadek 1956, 1957; Kossowska 1956, 1958; Kawyn-Kurz 1957; Rudnicki 1957; Skubalanka 1957)¹⁸. Nie jest to w okresie powojennym jedyny przykład takiej koncentracji uwagi na określonej kwestii. Wiele tekstów poświęcono też wtedy głosom z XVI i XVIII wieku rozpatrującym emancypację oraz doskonalenie możliwości komunikacyjnych polszczyzny (np. Sobol 1952; Świerzewski 1954; Taszycki 1954; Ulewicz 1956; Mikulski 1951; Szyszkowski 1961).

Autorzy ostatnich prac dość często podkreślali antagonizm między językiem polskim a łaciną. Lektura dawnych dokumentów myśli językowej przywiodła ich do wysunięcia tezy, że w zasadzie aż do czasów Stanisława Augusta polszczyzna przegrywała konkurencję z językiem klasycznym. Aby zilustrować to

¹⁷ Według słów M.R. Mayenowej, prace nad tomem pierwszym antologii pt. *Wypowiedzi o języku i stylu w okresie staropolskim* były na tyle zaawansowane, że znajdował się on już w planach wydawniczych Instytutu Badań Literackich (Mayenowa 1973, s. 128).

¹⁸ Świadectwem dużego zainteresowania Kopczyńskim była zorganizowana w 1957 roku przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk konferencja naukowa na jego temat. Głos zabrali wtedy Stanisław Gniadek, Zofia Kawyn-Kurz, Maria Kosowska, Mikołaj Rudnicki i Teresa Skubalanka. Ich wystąpienia zostały opublikowane w „Sprawozdaniach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, t. XXI: 1957, nr 2.

rozumowanie, zacytujmy wstęp do artykułu L. Pszczołowskiej i J. Puzyniny *Język polski w szkole w epoce Odrodzenia*:

Szkolnictwo polskie epoki Odrodzenia jest jednym z terenów, na których toczy się w tym czasie walka z wszechwładną łaciną, walka o prawa języka ojczystego w życiu publicznym i prywatnym Polaków. Język polski przestaje być pariasem (...), zdobywa sobie stopniowo coraz więcej miejsca (Pszczołowska, Puzynina 1954, s. 19).

Podobne słowa wynikały z nadinterpretacji pewnych świadectw. Na przykład spotykane we wstępach renesansowych druków głosy wydawców, którzy narzekali na brak dostatecznej wrażliwości Polaków na język rodzimy, mają z pewnością wartość względną. Związane były przynajmniej po części nie tyle z realnym stanem, ile ze strategią reklamową drukarzy¹⁹. Innym powodem stawiania podobnych hipotez była nieprawidłowa ocena faktycznych relacji pomiędzy językiem klasycznym i językiem narodowym w średniowieczu oraz w kolejnych epokach, choćby niezrozumienie różnych zakresów użycia w komunikacji publicznej łaciny, tj. języka uniwersalnego, i języka etnicznego (tj. partykularnego).

Niektóre z wymienionych studiów powstałych tuż po zakończeniu wojny miały zapewne częściowo pozanaukową motywację. Podkreślane w nich tezy o konieczności obrony polszczyzny brały początek z chęci przezwyciężenia okupacyjnej traumy. Do takich wniosków prowadzi choćby lektura artykułów Stanisława Rosponda dotyczących Śląska (np. Rospond 1955). Szczególnie zaś jego książki *Dzieje polszczyzny śląskiej* (Rospond 1959). W sposób niekiedy dość emocjonalny przedstawił ona wielowiekową konkurencję polsko-niemiecką na Śląsku, eksponując wszelkie dawne źródła związane z tym regionem, które broniły polszczyzny lub ją propagowały²⁰.

Celowość zainteresowań w okresie powojennym minioną świadomością językową i lingwistyczną potwierdził wreszcie Zenon Klemensiewicz w *Historii języka polskiego*. Praca, choć ogłoszona została dopiero w latach sześćdziesiątych XX wieku, redagowana była już w czasie II wojny światowej (zob. Bajerowa 1976,

¹⁹ Wysuwana przez XVI-wiecznych wydawców teza o pogardzie, którą czuli Polacy do własnego języka, służyła obudzeniu dumy narodowej i w konsekwencji skłonieniu do zakupu polskich książek (por. Ulewicz 1957).

²⁰ Rospond poświęcił im wiele miejsca. Fragmenty, w których przywoływał wypowiedzi dotyczące języka polskiego, są ważnym elementem książki. W kilku wypadkach analizy takich świadectw wypełniły nawet całe rozdziały – np. *Impresorowie ze Śląska w obronie języka narodowego* (s. 196–204), *Klucz zamki otwiera* (s. 295–310), *Obrońca pogardzanych „Wasserpolaków”* (s. 377–388). W latach 1980–1982 – dodajmy – S. Rospond ogłosił w „Kwartalniku Opolskim” serię krótkich artykułów (11 tekstów) pod wspólnym tytułem *Obrońcy polszczyzny śląskiej*. Omówił w nich działania na rzecz języka polskiego wybranych postaci i środowisk.

s. 11)²¹. Kwestiom świadomościowym krakowski uczony poświęcił w dziele kilka rozdziałów (np. *Stanowisko mowy ojczystej w życiu publicznym i prywatnym Polaków doby średniopolskiej; Sądy współczesnych o języku doby średniopolskiej; Stosunek do mowy ojczystej w dobie nowopolskiej*). Autor nie zarysował wszelako całościowego obrazu ewolucji sądów Polaków o własnym języku. W odróżnieniu od opisów zmian gramatycznych bądź leksykalnych polszczyzny, w których zachował ciągłość narracji, opisy polskiej świadomości językowej są w syntezie Klemensiewicza mimo wszystko fragmentaryczne, choć w dużej mierze pionierskie, a bogactwo zebranych przez badacza informacji musi budzić szczerzy szacunek.

Jak się zdaje, to właśnie doniosła rola Klemensiewiczowskiej *Historii* w dziejach polskiej lingwistyki sprawiła, że treści związane z problemem zwerbalizowanej świadomości językowej zostały ostatecznie uznane za trwały punkt współtworzący polską refleksji historycznojęzykową. Zresztą Z. Klemensiewicz na sprawę stosunku Polaków do języka etnicznego zwrócił uwagę już w artykule *Miłośnictwo języka w dziejach polszczyzny* z 1945 roku. Wstęp do tekstu zawiera interesującą deklarację, w której znalazły się słowa mówiące o świadomości językowej jako o samodzielnym polu dociekań. Autor wspomniał mianowicie o dwóch zasadniczych rodzajach postaw wobec mowy:

W przypadku pierwszym (...) człowiek jest używcą języka jako przyrodzonego środka komunikowania się z otoczeniem oraz myślenia, ani zastanawiając się nad jego istotą, ani umyślnie dbając o jego doskonałość. W przypadku drugim człowiek wyodrębnia swoją mowę spośród innych funkcji życiowych, czyni ją przedmiotem obserwacji, świadomych starań i zamierzeń, chce ją poznać, czemu mogą towarzyszyć przejawy uczuciowe (Klemensiewicz 1945, s. 1).

Następujący po tych słowach wykład jest po części hołdem złożonym licznym postaciom broniącym w minionych wiekach praw języka polskiego, po części zaś rejestrem konkretnych tematów badawczych. Wysiłki przypomnianych w tekście Z. Klemensiewicza gramatyków, literatów czy działaczy narodowych stały się później obiektem systematycznej refleksji (np. Sokólska 2017). Wprost stosunek do badań tego typu ujawnił autor w recenzji ogłoszonej przez Z. Florczak i L. Pszczołowską antologii *Ludzie oświecenia o języku i stylu*. Omówione wydawnictwo – pisał (Klemensiewicz 1958, s. 385) – „ma bardzo wielką wartość dla historyka języka. (...) dostarcza mnóstwa źródłowych wiadomości (...). Dopiero

²¹ Systematyczne prace nad tekstem podjął autor w grudniu 1939 roku i pisał *Historię* przez cały okres okupacji. W 1953 roku, „mając wreszcie konkretne perspektywy wydania dzieła (...), przystąpił znów do opracowania nowej, zupełnie metodologicznie odmiennej redakcji [książki]” (Bajerowa 1976, s. 11).

na takiej podstawie można budować uzasadnione naukowo sądy o wielu bardzo istotnych warunkach wewnętrznego i zewnętrznego rozwoju języka narodowego”.

Zakończenie

Powyższy wywód skłania co najmniej do dwóch wniosków. Po pierwsze, dowodzi, że studia nad dokumentami minionej świadomości lingwistycznej i językowej mają w Polsce bogatą tradycję. Prowadzone były już w oświeceniu. Stopniowo wzrastała dynamika tych analiz oraz obejmowały one coraz pokaźniejszą listę tzw. świadectw bezpośrednich. Znakiem rozwoju owych poszukiwań w ostatnich dekadach jest druk licznych monografii. Wiele miejsca zajmuje dziś refleksja nad świadomością lingwistyczną. Autorzy kolejnych rozpraw interpretują wybrane dokumenty myśli gramatycznej (np. Lesiakowski 2014), przedstawiają wyśiętek konkretnych badaczy języka (np. Stankiewicz 1986), zmierzają do opisu określonych obszarów językoznawstwa (np. Czelakowska 2010; Maćkowiak 2001; Podracki 2007; Lenartowicz-Zagrodna 2021) lub rekonstruują ogólny postęp refleksji lingwistycznej (np. Urbańczyk 1993; Skarżyński 2001)²². Pracom tym towarzyszą wysiłki zmierzające do omówienia rozbudowy świadomości językowej, indywidualnej oraz zbiorowej (np. Kowalska 2002; Cygan 2011, Maćkowiak 2011; Sagan-Bielawa 2014; Sokólska 2017, Rodek 2020).

Przejdźmy do drugiego wniosku. Zaprezentowane w artykule treści stanowią istotną przesłankę dla wysunięcia postulatu dalszego upodmiotowienia interesujących nas badań. Powinny one przy tym uwzględniać opisy kolejnych historycznych przekazów myśli nad językiem polskim, ale dążyć również do budowy na podstawie owych cząstkowych prac syntezy obrazującej rozwój możliwie całej polskiej świadomości językowej i lingwistycznej w perspektywie diachronicznej.

Bibliografia

Bajerowa, I. (1976). Przedmowa. W: Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego* (11–12). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

²² Duże zasługi w pomnażaniu wiedzy na temat rozwoju w Polsce refleksji lingwistycznej mają współcześnie prace wykonywane w ramach projektu *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego*. Realizuje go zespół pod kierunkiem Wandy Decyk-Zięby. Wyniki prac zespołu są ogłaszane na stronie internetowej *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego*. *Internetowe kompendium edukacyjne*, red. W. Decyk-Zięba, www.gramatyki.uw.edu.pl. Od 2014 roku w wersji skróconej materiały te drukuje „Poradnik Językowy”.

- Barycz, H. (1924). Jan Mączyński, leksykograf polski XVI wieku, *Reformacja w Polsce*, 3(11–12), 218–255.
- Barycz, H. (1933). Udział Uniwersytetu Jagiellońskiego w rozwoju języka i literatury ojczystej. W: tenże, *Szkice z dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego* (3–27). Kraków: Biblioteka Krakowska nr 80.
- Barycz, H. (1936). *J.S. Bandtkie a Śląsk. Z dziejów pierwszych zainteresowań się nauki polskiej Śląskiem*. Katowice: Wydawnictwo Instytutu Śląskiego.
- Baudouin de Courtenay, J. (1915). Charakterystyka psychologiczna języka polskiego. W: *Encyklopedia polska*, t. 3 (154–226). Kraków: Gebethner i S-ka, Kraków.
- Benni, T. (1913). Generał Mroziński jako psychofonetyk, *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział Językoznawstwa i Literatury*, 4(9), 77–94.
- Brückner, A. (1907). Traktat Parkoszków ortograficzny, *Prace Filologiczne*, 6, 644–650.
- Bugajski, M. (1999). Świadomość językowa a świadomość lingwistyczna. Społeczne i naukowe potrzeb kultury języka. W: J. Miodek (red.), *Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków* (33–38). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytet Wrocławskiego.
- Chrzanowski, I. (1927a). Niemcewicz jako miłośnik i obrońca mowy polskiej, *Prace Filologiczne*, 12, 260–274.
- Chrzanowski, I. (1927b). Konserwatyzm językowy Jana Śniadeckiego. W: *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, vol. II (476–486). Kraków: Gebethner i Wolff.
- Cygan, S. (2011). *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Czelakowska, A. (2010). *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Deszkiewicz, J.N. (1843). *Rozprawy o języku polskim i o jego gramatykach*. Lwów: Drukiem J. Schnaydera.
- Dobrzycki, S. (1904). Zdobycze językoznawstwa polskiego, *Poradnik Językowy*, 2, 27–29.
- Dobrzycki, S. (1931). Kultura języka w wieku XVI, *Ruch Literacki*, 6(10), 289–296.
- Florczak, Z., Pszczołowska, L. (oprac.) (1957–1958). M.R. Mayenowa (red.), *Ludzi oświecenia o języku i stylu*, t. I–III. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Florczak, Z. (1978). *Europejskie źródła teorii językowych w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku. Studia z dziejów teorii języka i gramatyki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gaertner, H. (1926). Na marginesie słownika Jana Mączyńskiego, *Język Polski*, 11(2), 48–53.
- Ganszyniec, R. (1933). O ortografii Jakóba Parkosza, *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, 13, 148–151.

- Gniadek, S. (1956). Metodologiczne źródła doktryn gramatycznych O. Kopczyńskiego, *Kwartalnik Neofilologiczny*, 3(2), 69–81.
- Gniadek, S. (1957). Wpływy francuskie na gramatykę Kopczyńskiego, *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 21(2), 198–203.
- Gutthäter-Dobrcki, M. (1668). *Goniec gramatyki polskiej (Vorbott Der Polnischen Sprachkunst)*. Oleśnica: Wydawnictwo J. Seiffert.
- Handel, J. (1935). *Dzieje językoznawstwa*. Lwów: Nakładem Filomaty.
- Karwowski, S. (1910). *Polacy i język polski na Śląsku pod panowaniem pruskim*. Poznań: Drukarnia „Pracy”.
- Kawyn-Kurz, Z. (1957). Poglądy gramatyczne Kopczyńskiego w świetle krytyki Józefa Mrozińskiego, *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 21(2), 203–221.
- Klemensiewicz, Z. (1945). Miłośnictwo języka w dziejach polszczyzny, *Język Polski*, 25(1), 1–7; 2, 47–52.
- Klemensiewicz, Z. (1958). Recenzja: Ludzie oświecenia języku i stylu, oprac. Z. Florczak, L. Pszczołowska, red. M.R. Mayenowa, t. 1–3. Warszawa, *Język Polski*, 38(5), 383–385.
- Klemensiewicz, Z. (1976). *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kloch, Z. (1995). *Spory o język*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Kopczyńska, Z. (1976). *Język a poezja. Studia z dziejów świadomości językowej i literackiej oświecenia i romantyzmu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kopczyński, O. (1785). *Układ gramatyki dla szkół narodowych z dzieła już skończonego wyciągniony*. Warszawa: Wydawnictwo M. Gröll.
- Kopczyński, O. (1807). *Essai de grammaire polonaise pratique et raisonnée pour les Français*. Varsovie.
- Kopczyński, O. (1808). *Poprawa błędów w ustnej i pisanej mowie polskiej*. Warszawa: Drukarnia Pijarska.
- Kopko, P. (1909). *Krytyczny rozbiór gramatyki narodowej O. Kopczyńskiego (przyczynek do historii polskiej gramatyki)*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności.
- Kossowska, M. (1956). Stosunek ks. Onufrego Kopczyńskiego do staropolszczyzny (na podstawie „Gramatyki dla szkół narodowych”), *Język Polski*, 36(5), 370–374.
- Kossowska, M. (1958). Kopczyński O. jako badacz i teoretyk mowy, *Sprawozdania z Czynności Wydawniczych (...) Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 7, 123–127.
- Kowalska, A. (2002). *Z badań nad dziejami języka polskiego na Górnym Śląsku*. Katowice: Górnośląskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk im. W. Roździeńskiego.
- Kryński, A.A. (1912). *Szkice językoznawstwa polskiego od początku wieku XIX*. W: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-ej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego* (1–16). Lwów: Nakładem Uniwersytetu Lwowskiego.

- Kucharski, A., Krzyżanowski, A. (1822). Recenzja: Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego, *Gazeta Literacka*, 26, 28, 29, 32.
- Kucharski, A. (1825). *Księdza Stanisława Zaborowskiego ortografia polska (...) z przydaniem uwag tłumacza*. Warszawa: Drukarnia J. Węckiego.
- Lehr-Spławiński, T. (1938). Troska o rozwój i kulturę języka polskiego w przeszłości i obecnie, W: tenże, *Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego* (128–152). Lwów: Książnica „Atlas”.
- Lenartowicz-Zagrodna, A. (2021). *Z dziejów leksykografii polsko-łacińskiej. Szkice o słownikarzach i słownikach (XVII–XIX w.)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Lesiakowski, A.P. (2014). „Gramatyka języka polskiego większa” Antoniego Małeckiego na tle dziewiętnastowiecznych podręczników gramatycznych i ówczesnej polszczyzny. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Łoś, J. (1907). *Jakóba syna Parkoszowego traktat o ortografii polskiej*. Kraków: Nakład Akademii Umiejętności.
- Łoś, J. (1913a). Najdawniejszy traktat o ortografii polskiej, *Język Polski*, 1(2), 51–58.
- Łoś, J. (1913b). Dawne głosy o języku polskim, *Język Polski*, 1(3), 85–91.
- Łoś, J. (1913c). Gramatyka w dawnej Polsce, *Język Polski*, 1(7), 216–221.
- Maćkowiak, K. (2001). *Słownik a poezja. Z zagadnień świadomości leksykalno stylistycznej polskiego oświecenia*. Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze.
- Maćkowiak, K. (2011). *U źródeł polskiej świadomości językowej (X–XV wiek)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Maslej, D. (2016). *Modlitwa Pańska w polskim średniowieczu. Znad staropolskich rękopisów*. Poznań: Wydawnictwo Rys.
- Mayenowa, M.R. (1955a). Zagadnienia języka i teorii literatury w podręczniku uniwersyteckim historii literatury polskiej, *Pamiętnik Literacki*, 46(2), 478–490.
- Mayenowa, M.R. (1955b). *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej*. Bibliografię opracowały: B. Otwinowska, L. Pszczołowska, J. Puzynina. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Mayenowa, M.R. (1973). Zagadnienia stylu i stylistyki w ćwierćwieczu prac IBL, *Biuletyn Polonistyczny*, 16(49), 119–133.
- Mecherzyński, K. (1833). *Historia języka łacińskiego w Polsce*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu.
- Mikulski, T. (1951). *Walka o język polski w czasach Oświecenia*, *Pamiętnik Literacki*, 42(3–4), 796–815.
- Morawski, K. (1923). *Walka o język polski w czasach Odrodzenia*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.

- Mroziński, J. (1822). *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*. Warszawa: Wydał N. Glücksberg.
- Mroziński, J. (1824). *Odpowiedź na umieszczoną w Gazecie Literackiej recenzję dzieła pod tytułem Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*. Warszawa: Drukiem N. Glücksberga.
- Nehring, W. (1900). Rozkwit języka polskiego w wieku XVI. W: *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. I (1–17). Kraków: Nakładem uczestników Zjazdu.
- Otwinowska, B. (1974), *Język – naród – kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Plebański, J.K. (1862). Gramatyka. Gramatycy. W: *Encyklopedia powszechna*, t. X (437–560). Warszawa: Nakład, druk, własność S. Orgelbranda.
- Pniewski, W. (1933). Krzysztof Celestyn Mrongowiusz. Żywot i dzieła. W: W. Pniewski (red.), *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855. Księga pamiątkowa* (9–117). Gdańsk: Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Sztuki w Gdańsku.
- Pniewski, S. (1938). *Język polski w dawnych szkołach gdańskich*. Gdańsk: Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Sztuki w Gdańsku.
- Podracki, J. (2007). *Konstrukcje złożone w gramatykach języka polskiego (rys historyczny)*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW.
- Pollak, R. (1928). Uwagi o języku polskim w „Dworzanie” Górnickiego. W: *Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera* (252–262). Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Pszczołowska, L., Puzynina, J. (1954). Język polski w szkole w epoce Odrodzenia, *Poradnik Językowy*, 5, 19–26.
- Puzynina, J. (oprac.). (1963). *Wypowiedzi o języku i stylu w okresie staropolskim (do połowy XVIII w.)*. Słownik, red. M.R. Mayenowa, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rodek, E. (2020). *Przejawy świadomości językowej Polaków w pierwszej połowie XVIII wieku*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Rospond, S. (1938). Kultura językowa w Polsce XVI wieku. I. Polemika poprawnościowa J. Maleckiego z J. Seklucjanem, *Język Polski*, 23(2), 45–52.
- Rospond, S. (1939). Kultura językowa w Polsce XVI wieku. II. Polemika poprawnościowa J. Maleckiego z S. Murzynowskim, *Język Polski*, 24(4), 115–121.
- Rospond, S. (1953). Recenzja: M.R. Mayenowa, Walka o język w literaturze staropolskiej, Warszawa 1953, *Język Polski*, 33(5), 405–407.
- Rospond, S. (1955). Obrona języka polskiego na Śląsku, *Kwartalnik Opolski*, 1(1), 26–38.
- Rospond, S. (1959). *Dzieje polszczyzny śląskiej*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Rudnicki, M. (1957). Onufry Kopczyński i językoznawstwo ogólne, *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 21(2), 230–238.

- Sagan-Bielawa, M. (2014). *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Skarżyński, M. (2001). *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”.
- Skubalanka, T. (1957). Stanowisko O. Kopczyńskiego wobec nowotworów językowych, *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 21(2), 238–245.
- Słoński, S. (1933). Mrongowiusz jako gramatyk. W: W. Pniewski (red.), *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855. Księga pamiątkowa (203–211)*. Gdańsk: Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Sztuki w Gdańsku.
- Sobol, R. (1952). Ignacy Krasicki w walce o język narodowy, *Zeszyty Wrocławskie*, 6(1), 75–108.
- Sokólska, U. (2017). *O, mowo polska, ty ziele rodzime... Wokół refleksji nad kształtem polszczyzny*. Białystok: Wydawnictwo „Prymat”.
- Stankiewicz, E. (1986). *Baudouin de Courtenay a podstawy współczesnego językoznawstwa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szober, S. (1935/6). Książd Onufry Kopczyński. Wspomnienie w dwuchsetną rocznicę urodzin, *Poradnik Językowy*, 4, 83–87.
- Szybalska, Z. (1911). Praca Komisji Edukacji Narodowej nad językiem polskim, *Wychowanie w Domu i Szkole*, 6(6), 15–32; 7, 115–127; 8, 211–223.
- Szyszkowski, W. (1961). Walka o język polski w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Historia i Teoria Nauczania Języka Polskiego*, 12, 3–40.
- Ślaski, B. (1927). Mrongowiusz jako leksykograf kaszubski, *Slavia Occidentalis*, 6, 213–225.
- Świerzewski, S. (1954). Kraszewski w obronie języka polskiego. Poglądy Kraszewskiego na historię języka w „Rysie dziejów języka polskiego” (1843), *Poradnik Językowy*, 2, 24–31.
- Taszycki, W. (oprac.). (1953). *Obrońcy języka polskiego. Wiek XV–XVIII*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, BN Ser. I, nr 146.
- Taszycki, W. (1954). Udział mieszczań krakowskich w walce o język polski w dobie Odrodzenia. W: J. Dąbrowski (red.), *Krakowskie odrodzenie (63–77)*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Ulewicz, T. (1956). W sprawie walki o język polski w pierwszej połowie XVI w. (paralele czeskie, problem przedmów drukarskich), *Język Polski*, 36(2), 81–97.
- Ulewicz, T. (1957). O reklamie wydawniczej w pierwszej połowie XVI wieku, krakowskich impresorach – nakładcach oraz polskich listach dedykacyjnych oficyny Wietora, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Seria Nauk Społecznych*, 13, *Filologia*, 3, 29–87.
- Urbańczyk, S. (1959). Językoznawstwo polskie pierwszej połowy XIX wieku. W: Z. Klemensiewicz (red.). *O języku Adama Mickiewicza. Studia (487–519)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Urbańczyk, S. (1993). *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.
- Weinsberg, A. (1983). Przemysław Zwoliński jako fonolog, metodolog i historyk językoznawstwa, *Poradnik Językowy*, 6, 346–351.
- Wieczorkiewicz, B. (1955). Poglądy metodyczne Kopczyńskiego, *Poradnik Językowy*, 10, 353–365.
- Wisłocki, W. (1868). *Nauka języka polskiego w szkołach polskich przed Kopczyńskim*. Lwów: Druk K. Piller.
- Woyna, J.K. (1690). *Zwizły wykład gramatyki polskiej (Compendiosa linguae Polonicae institutio)*. Gdańsk: Wyd. D.F. Rhete.
- Zawadzka, M. (2015). Compendiosa linguae Polonicae institutio Jana Karola Woyny. Pierwsza gramatyka języka polskiego autorstwa Polaka, *Poradnik Językowy*, 6, 99–104.
- Zawiliński, R. (1916). Najdawniejsze gramatyki i słowniki polskie, *Język Polski*, 3(2–3), 64–66.
- Zdaniukiewicz, A.A. (1979). Spór o istotę kultury języka w pierwszej połowie XIX wieku, *Język Polski*, 59(5), 361–373.
- Zwoliński, P. (1952). Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie, *Pamiętnik Literacki*, 43(1–2), 375–407.
- Zwoliński, P. (1956). Gramatyka języka polskiego z XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny, *Poradnik Językowy*, 7, 251–260 (I. Uwagi wstępne – kanon źródła); 8, 310–321 (II. Na tropach plagiatów); 9, 356–369 (III. Pozytywni bohaterowie).
- Zwoliński, P. (1960). Prowincjonalizmy pomorskie w polszczyźnie XVI i XVII wieku, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 19, 157–167.
- Zwoliński, P. (1967). Metodologia badań najstarszych gramatyk języków słowiańskich, *Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN*, 10(3), 96–101.

STRESZCZENIE

W artykule podjęto próbę odtworzenia historii studiów, których przedmiotem były wypowiedzi traktujące o polszczyźnie. Punktem wyjścia rozważań jest teza, że każde takie świadectwo metajęzykowe – począwszy od dysertacji naukowych, a skończywszy na przygodnych notatkach – to swoista manifestacja świadomości językowej. Autor chce odtworzyć dynamikę badań nad wspomnianymi dokumentami. Swoją przeglądkę kończy na tekstach ogłoszonych w pierwszym piętnastolecu po II wojnie światowej. Nastąpił wówczas szybki rozwój prac nad dawnymi przekazami zawierającymi zwerbalizowaną świadomość językową Polaków. Wtedy też sformułowano ważne zasady teoretyczne owych poszukiwań. Przedstawiony wywód skłania co

najmniej do dwóch wniosków. Po pierwsze, wskazuje, że analizy dokumentów mniemanej świadomości lingwistycznej i językowej mają w Polsce długą, sięgającą XVIII wieku, tradycję. Po drugie, zachęca do ich dalszego upodmiotowienia. Do stworzenia w przyszłości syntezy obrazującej ewolucję całej polskiej myśli językowej w perspektywie diachronicznej.

SŁOWA KLUCZOWE: świadomość językowa, źródła metajęzykowe, werbalizacja świadomości językowej, historia języka

KRZYSZTOF MAĆKOWIAK

Instytut Filologii Polskiej

Wydział Humanistyczny

Uniwersytet Zielonogórski

al. Wojska Polskiego 69

65-762 Zielona Góra